

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
REFLEKSIJA LIETUVOJE
XIX–XX A.
PRADŽIOJE ☉ *Šarūnas Liekis*

Civilizacinė priešprieša tarp Vakarų ir Rytų, Oriento ir Oksidento buvo vienas svarbiausių ideologinių ir programinių motyvų Europinės civilizacijos raidoje. Svarbi ji buvo ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaištijoje. Orientalizmą bandyta integruoti Lenkijos ir Lietuvos bajorijos tapatybėje per sarmatizmo bajoriškąją ideologiją. Tačiau vėliau, XVII–XVIII a., sarmatiškasis orientalizmas ir katalikybė tapo ir viena iš pasipriešinimo vesternizacijai ir modernizacijai formų.

Baro konfederacijos 1768–1772 m. pradėtos kovos apogėjumi tapo vidinio antagonyzmo tarp tradicinių bajorijos laisvių, sarmatizmo ir katalikybės iš vienos pusės ir modernumo, tapatinamo su absoliutizmu ir despotija, iš kitos pusės. Ši dichotomija įtakojo santykius tarp Rytų ir Centrinės Europos imperinių darinių bei Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Respublikos. Nepaisant to, Lietuvos-Lenkijos valstybės valdovams Orientas XVIII a. buvo svetimas. Jie stengėsi modernizacijos programomis įveikti tradicionalizmą, kurį interpretavo kaip vidinį orientalizmą. Ši senoji Lietuvos-Lenkijos valstybės bajorijos laisvių ir sarmatiškosios kultūros sintezė vėlesniais amžiais imta tapatinti su religiniu ir etniniu pluralizmu¹. Kaimyninės imperijos su tiems laikams pažangiais socialinės sąrangos modeliais, kurie suponavo unifikaciją, centralizmą ir valdžios absoliutizmą, buvo siekiamybė, kurios taip ir nepavyko įgyvendinti XVIII a. pabaigoje Lietuvos ir Lenkijos valstybės reformatoriais. Nors ironiškai skamba mūsų amžininkams, bet socialinė modernizacija, absoliutizmo sąlygota politinė ir socialinė kaita Lietuvos-Lenkijos valstybės Rusijos aneksuotose teritorijose atėjo tikrai XIX a. per Rusijos tarpininkavimą.

Po Lietuvos-Lenkijos valstybės padalijimų vienintelis būdas išsivaduoti iš bendrą valstybę užvaldžiusių kaimyninių imperijų, ypač iš Rusijos priespaudos, buvo tų imperijų sugriovimas. Priešų sunaikinimui buvo mobilizuotos ir romantinės, dažnai orientalinės bajorijos politinio gyvenimo ir kultūros formos, ilgą laiką buvusios politinio gyvenimo alternatyva tiek vakarietiškam absoliutizmui, tiek rytų

¹ *Kolbuszewski J.* Kresy. Wrocław, 1996. Šioje knygoje jis nagrinėjo simbolinės mitologizuotos istorinės sąmonės literatūrines išraiškas buvusiose Lietuvos ir Lenkijos valstybės teritorijose XIX a.

despotijai. Įsivyravo nuomonė, kad tik naujos demokratinės (ne bajorų tauta Lietuvos-Lenkijos valstybėje) tautos, besiremiančios pamatinėmis Lietuvos-Lenkijos valstybės vertybėmis, pliuralizmu ir tolerancija, galėjo pakeisti dinastines-biurokratinės imperijas.

Naujųjų tautų išsivadavimo retorika Tadeušo Kosciuškos sekretoriaus Józef'o Pawlikowski'o ar švietėjų Stanislaw'o Staszic'o ir Hugo Kollataj'aus darbuose buvo selektyvi, kritikuojanti užgrobėjus. Ši kritika objektyviai palaikė Napoleono Prancūzijos hegemonijos Europoje idėjas². Napoleono Bonaparto 1807 m. įkurta Varšuvos kunigaikštystė turėjo tapti buferiu ir traukos tašku atstatant amžininkų atmintyje dar gyvą Lietuvos-Lenkijos valstybingumą. Prancūzijos imperatoriaus, vieno galingiausių savo laikmečio absoliutų, atkurtoji valstybė turėjo apsaugoti Napoleono imperijos sienas nuo bet kokių potencialių pavojų rytuose. Ši koncepcija neskelbė atgaivintos Lietuvos-Lenkijos valstybės atskiru vienetu tarp Rytų ir Vakarų, bet pavertė ją Vakarų pasaulio dalimi. Ji turėjo neprarasti svarbos, kol būtų egzistavusi priešprieša tarp apšviestojo demokratiško absoliutizmo ir, vakariečių supratimu, rytų despotijos Rusijoje³. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos atkūrimas buvo sudėtinė šio geopolitinio plano dalis. 1812 m. karo įvykiai parodė, kad jei karas su Rusija būtų pavykęs ir atnešęs pergalę, LDK teritorijos greičiausiai būtų buvusios asocijuotos su Varšuvos kunigaikštyste ar jau atkurta Lenkijos karalyste.

Šios pastangos žlugo kartu su Napoleono *Grand Armee*. Vietoje Varšuvos kunigaikštystės buvo sukurta vasalinė Rusijos imperijai Lenkijos karalystė. Lenkijos karalystė atsidūrė „barbariškoje erdvėje“, tapo rytų forpostu vakaruose. Rusijos imperatoriai ėmė valdyti 82 proc. buvusios Lietuvos-Lenkijos valstybės teritorijos, Habsburgų imperijai teko 11 proc., o Prūsijai 7 proc. Vėliau ištisą šimtmetį nebuvo vakaruose politinės jėgos, kuri būtų norėjusi atkurti Lietuvos-Lenkijos valstybingumą, nekaltant apie bandymus reanimuoti LDK modelį, besiremiantį tolerancija ir pliuralizmu, bandant įgyvendinti modernizacijos programas.

1830–1831 m. sukilimo vadovai bandė savarankiškai reanimuoti Lietuvos-Lenkijos valstybę. Buvo tikimasi tapti Vakarų civilizacijos forpostu Rytuose. Sukilimui pralaimėjus, iš politinio gyvenimo galutinai pasitraukė gausūs Napoleono karo ir politikos veteranai Lietuvoje ir Lenkijoje. Šis pasitraukimas sutapo su naujais idėjiniais vėjais ir novatoriškomis literatūrinės išraiškos formomis, prieinamomis vis platesniam skaitytojų ratui Europoje. Valstybės restitucija buvusiose Lietuvos-Lenkijos valstybės žemėse įgavo populiarią poetinę ir literatūrinę išraišką.

² Nowak A. From Empire Builder to empire Breaker // *Ab Imperio*, 2004, Nr. 1, p. 265.

³ Staszic S. O statystyce Polski // *Staszic S. Pisma filozoficzne i społeczne*. Vol. 2. Warszawa, 1954, s. 298–300; Kallataj H. Uwagi nad terazniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, która od pokoju tylżyckiego zaczęto zwac Ksiestwem Warszawskim. Lipsk, 1808.

Lenkiškai rašę poetai Adomas Mickevičius ir Julius Slovackis, istorikas Joachim Lelevelis pasiūlė modelį, kaip atkurti Lietuvos-Lenkijos valstybę. Politiniai-literatūriniai projektai tapo politinės negalios sublimacija visų pirma „bajorų tautai“. Jų pasiūlyti modeliai pabrėžė savanoriškos pilietinės sąjungos kaip Lietuvos-Lenkijos valstybės savanoriškos sąjungos principą. Jie laisvai, atliepdami į amžiaus šauksmą, interpretavo demokratines idėjas. Atkurtoji valstybė turėjo suteikti pilietybę visiems šalies gyventojams. Adomo Mickevičiaus vizijoje visos tautos turėjo būti išvaduotos. Net ir Sibire. Naujojo išsivadavimo centru turėjo tapti Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, atnaujinta ir susivienijusi su Lenkija⁴. Visas regionas turėjo transformuotis į demokratines nacionalines respublikas. Tačiau LDK tebuvo platinės, lenkiškos erdvės dalimi, viena iš lenkiškų provincijų⁵.

Ši koncepcija praktinės politikos plotmėje buvo puoselėjama ir realizuojama Adomo Jurgio Čartoriskio, vadovavusio vadinamajai *Hotel Lambert* emigrantų grupei, kuri beveik tris dešimtmečius vienijo Lietuvos-Lenkijos 1830–1831 m. sukilimo politinius emigrantus. Ši grupė bandė sustabdyti Rusijos imperijos teritorinių užkariavimų politiką ir manė galėsianti suskaldyti imperiją iš vidaus. Buvusių LDK teritorijų ryšiams su Lenkija stiprinti emigracijoje buvo įkurta Lietuvos ir Rusijos Teritorijų draugija. Šios draugijos tikslas – propaguoti lietuviškų ir rusiškų teritorijų vienybę su Lenkija. Vienas aktyviausių jos narių Julijus Gruževskis, pirmasis pakėlęs 1830–1831 m. sukilimo vėliavą Lietuvoje. Modernizacijos stoka ir demokratizacijos stygius buvo įvardintas kaip esminis tarp *Hotel Lambert* emigrantų. Tačiau kartu buvo pabrėžta būtinybė kurti respublikonišką tautą bendrų vertybių ir pilietybės pagrindu. Lenkų kalba turėjo tapti įrankiu, konsoliduojančiu buvusios Lietuvos-Lenkijos teritorijas. Kitos galinčios konkuruoti kalbos, masiškiausios emigrantų organizacijos – Lenkų Demokratinės Draugijos nuomone, turėtų būti uždraustos⁶. Tuo būdu romantinė emigracija norėjo tų pačių 1772 m. sienų, tačiau kitos politinės tautos. Ši nauja politinė tauta turėjo būti siejama kalbiškai ir kultūriškai, t.y. remtis buvusios „bajorų tautos“ paveldu. Mauricijus Mochnackis, o vėliau, po 1863 m., ir Józef’as Szuiski’s bei Michal’as Bobrzinski’s, skelbė lenkakalbių

⁴ Mickiewicz A. Dziela. Vol. IV, Pisma prozą. Warszawa, 1955, s. 159–161. Bendro pobūdžio tyrimai: Walicki A. *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*. New York, 1983.

⁵ Griškaitė E. *Mykolas Balinskis: Kova dėl Istorijos?* Vilnius, 2005, p. 76.

⁶ Barczewska-Krupa A. Rola Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich w popularyzacji wiedzy o Litwie i Białorusi na Emigracji (1832–1836) // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I. No. 53*. Łódź, 1967, p. 45–69; Nowak A. From Empire Builder to empire Breaker // *Ab Imperio*, 2004, Nr. 1, p. 272. Detaliai šiuos klausimus nagrinėjo ir Robert Bielecki palikęs gausią bibliografiją šiuo klausimu: Bielecki R. *Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich*. Warszawa, 1986, s. 368.

politinio ir etninio egoizmo idėjas, tapusias modelių vėliau išsikristalizavusiems lietuvių ir ukrainiečių nacionaliniams judėjimams⁷. Pagrindinė romantinė respublikoniška pilietybė, puoselėta Adomo Mickevičiaus bei romantizuojanti multikultūrinės Lietuvos-Lenkijos Respublikos idėjas, ėmė irti iš vidaus. Galų gale ją apleido ir bajorų judėjimas, pagimdęs Adomo Mickevičiaus respublikonizmą. XIX a. antroje pusėje jau galutinai susikristalizavo šiuolaikinis lenkiškas nacionalizmas, rėmėsis etninėmis vertybėmis.

Rusijos imperijos valdomose lietuvių apgyvendintose teritorijose nebuvo politinio skirtumo tarp lenkiškai kalbančios bajorijos ir daugiausia lietuviškai kalbančių valstiečių. Juos vienijo ne tik požiūris į Rusijos valdžią, praeities prisiminimai, bet ir katalikiška pasaulėjauta bei institucijos, kurios buvo viena svarbiausių laikmečio civilizacinių determinančių. Lenkiškiems politiniams judėjimams propaguojant kalbinį-etninį atskirumą, po 1863 m. analogiškas judėjimas prasidėjo ir lietuviškose teritorijose. Lietuviškomis tarmėmis kalbanti valstietija vis labiau ėmė skirti save nuo daugiausia lenkiškai kalbančios bajorijos. Lietuvos-Lenkijos bendros valstybės politinė tradicija tapo našta ne tik lenkų, bet ir beužgimstančiam lietuvių nacionaliniam emancipaciniam ir demokratiniam judėjimui. Nors tautinis ir religinis pliuralizmas dažnai buvo tapatinamas su LDK tradicija, ją remtis nenorėta ir tradicija buvo ignoruojama. Lietuvių nacionalinio judėjimo vadovams LDK pliuralizmas, atrodo, nė nerūpėjo. Nei XIX a. pabaigoje, nei tarpukaryje jis nebuvo visuomeninė nei politinė vertybė.

Galutinė takoskyra išryškėjo, pradėjus 1883–1886 m. leisti „Aušrą“. Naujasis „Aušros“ laikraštis propagavo atsisakymo nuo konfrontacijos su Rusija idėjas⁸. Nauju reiškiniu tapo ir atsiradusi tendencija geopolitinės gravitacijos į Rusiją⁹.

Ši nauja tendencija dar labiau atitolino bajoriškos Lietuvos tradicijas ir sąrangos principus nuo naujos demokratinės kultūros ir tuolaikinių populistinių ideologijų vartotojų. Naujame XIX a. pabaigos kontekste tapo akivaizdu, kad tiek lietuvių nacionalinis judėjimas, tiek naujasis lenkiškasis nacionalinis judėjimas ėmė atsiriboti nuo Lietuvos-Lenkijos valstybės politinės tradicijos, pasirinktinai panaudodamas savo poreikiams praeities vaizdus ir simbolius. Tačiau lietuviams šie pasikeitimai nukirto ryšius su praeities LDK aukštesniąja kultūra ir politika, tuo tarpu lenkų nacionalinis judėjimas, atvirkščiai, monopolizavo bajorijos praeitį savo politinėms aspiracijoms realizuoti ir sėkmingai integravo į šiuolaikinę tautinę lenkų tapatybę.

⁷ Nowak A. From Empire Builder to empire Breaker // *Ab Imperio*, 2004, Nr. 1, p. 273.

⁸ Motieka E. Asmuo: Tarp tautos ir valstybės // Lietuvos atgimimo istorijos studijos, t. 8. Vilnius, 1996, p. 239–247.

⁹ Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N. Baltijos valstybių geopolitiniai bruožai XX amžius. Vilnius, 2005, p. 86.

Tuo būdu Lietuvos-Lenkijos valstybė ir vėlyvojo laikotarpio LDK, tapo lenkiška valstybe. Neistoriškos lietuviškos ir lenkiškos nacionalistinės ideologijos schemos lietuviams paliko baudžiauninkų dalį.

LDK IR „SENALIETUVIŲ“ KONSERVATORIAI

Politinio, šviečiamojo ir kultūrinio gyvenimo pagyvėjimas Rusijos valdomame Šiaurės vakarų krašte sutapo su reformomis ir pasikeitimais, pradėtais 1904–1905 m. revoliucijos priešaušryje. Lietuviškų gubernijų konservatyvioji dvarininkija, išskentusi kelis dešimtmečius persekiojimų ir įvairiausių ribojimų, bandė įgyvendinti skirtingą nei Lenkijos karalystėje politiką. Jie ėmė propaguoti vietiniškumą bei teisingą ypatingos raidos būtinumą.

Krajovcų ideologų ir publicistų lyderis Hipolit's Korvinas-Milevskis teigė: „Mūsų etnografinės, ekonominės, visuomeninės ir politinės sąlygos yra visiškai skirtingos, todėl sąlygoja skirtingą politiką“¹⁰. Jis tęsė, kad nors Lietuva ir Lenkija kažkada sudarė bendrą organizmą, bet dabar tapo skirtingomis Rusijos dalimis ir kiekviena iš jų turi ieškoti nuosavo *modus vivendi* su ta valstybe. Šių pasvarstymų rezultatas tapo įkūnytas 1907 m. birželio 17–18 d. Vilniuje įvykusių šešių gubernijų dvarininkų ir inteligentijos suvažiavimu, kuris įsteigė Krajovcų organizaciją. Pažymėtina, kad lietuviškiausios Kauno gubernijos atstovai į ją, kaip grynai lenkišką organizaciją, nestojo. Nepaisant faktinės padėties buvo planų padaryti ją daugia-taute, turinčia atskiras sekcijas: lietuvišką, lenkišką ir baltarusišką. Organizacija gyvavo keletą mėnesių. Lenkų nacionaldemokratai endekai (Juzefas Hlasko) teigė, kad esamomis aplinkybėmis judėjimas negalėjo išlaikyti savo pozicijų viešajame gyvenime dėl siauros socialinės bazės (nariai – žemvaldžiai bajorai) bei lenkų savi-izoliacijos nuo kitų „gaivalų“ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijoje. „Nau-jalietuvių“ nenoras bendradarbiauti bei siekis neigti „lenkiškumą“ irgi suvaidino savo vaidmenį¹¹.

Su endekų bandymais propaguoti lenkiškąjį nacionalizmą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijoje bandė polemizuoti Konstancija Skirmunt, iškiliausia kra-jovcų publicistė. Ji rašė:

„Ne atvykėliai čia esame, bet savi, skirtumai tarp mūsų ir liaudies yra ne tautiniai, bet kalbiniai... iš abiejų pusių turime pasiekti protinę kompromisą. Todėl šalies dvikalbiškumą turime pripažinti mūsų vidinių šalies santykių pagrindu“¹².

¹⁰ Korwin-Milewski H. Vnutriennij krizis v Rossiji i narodnoe predstavitelstvo. Vilno, 1905, s. 3.

¹¹ Hlasko L. O idei krajowej // Kurier Litewski, 2(15) V 1912, Nr. 100.

¹² Skirmunt K. Pod haslem zgody // Kurier Litewski 2 (15) XII 1905, Nr. 78

Ji taip pat bandė aptarti ir lenkiškos visuomenės laikyseną: „Lenkai yra įvairūs ir jų siekiai yra skirtingi. Yra teisingi lenkai ir yra lenkai-endeikai. Kovą su lenkų endekija Lietuvoje, su jos pasipūtimu ir beatodairiškumu, manau esant šventa kiekvieno iš mūsų, lietuvių, pareiga“¹³. K. Skirmunt manė, kad kalba nėra svarbiausias tautos požymis. Bajorija privalo bendradarbiauti su lietuvių liaudimi, rūpintis jos atskirumu ir morališkai jaustis jos pusėje, todėl privalo mokytis lietuviškai, kad nepamirštų savo pareigos, nesuspriešintų savo kilme ir nepraleistų istorinio momento¹⁴.

Naujojo lietuviško judėjimo lenkakalbė bajorija, kurios kraujas yra lietuviškas, lenkiškas ar rusėniškas, kurios kalba, papročiai ir auklėjimas yra lenkiški, – nuo pat bajoriškos Lietuvos-Lenkijos valstybės laikų ji buvo „lietuvių tauta“. Ji gyveno Lietuvos Didžioji Kunigaikštystėje. Prieštaravimų šaknys tarp jų buvo suvokiamos kaip klasinės, kaip konkurencija dėl dominuojančios padėties, tačiau dažniausiai inspiruojamos užgrobėjo, Rusijos valdžios¹⁵. Nepaisant dažnų nuorodų į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, konservatyvi buvusių LDK žemių bajorija, susibūrusi apie „Kurjer Litewski“, propagavo vietoje buvusios LDK autonomijos plačią provincinę savivaldą, kuri nuramintų lietuviškų-baltarusiškų žemių gyventojų politines ambicijas¹⁶. Buvo suvokiamas politinis bajorų vadovaujamo politinio ir socialinio gyvenimo beperspektyviškumas naujojoje lietuviškai kalbančioje Lietuvoje. Buvo ignoruojamas ir spartus galutinis ir negrįžtamas lenkakalbių „senalietuvių“ tapimas etniniais lenkais. Štai Kazimieras Zaviša, atstovaujantis Kauno gub. dvarininkams Rusijos III Dūmoje, teigė:

„Mūsų lenkų bajorija, kuriai aš atstovauju, nenori naudotis jokiais privilegijomis prieš mums giminingus lietuvius ir baltarusius“¹⁷. Panaši savimonė buvo akivaizdi ir tarp Vilniaus miestiečių ir apylinkių gyventojų. Lietuvių nacionalinis judėjimas susidūrė ne su lenkakalbiais lietuviais (kurie sparčiai nyko iš politinio, socialinio ir kultūrinio gyvenimo), bet su lenkais. „... Tautinės asimiliacijos procesas spartėjo, dėl anksčiau nutautėjusių aukštesniųjų luomų įtakos, įvairaus jų atviro spaudimo, dėl dvasinės vyriausybės tautinio angažuotumo, dėl lenkų inteligentijos išorinių poveikių“¹⁸. Šių procesų pasekmės taps akivaizdžiausios 1918–1922 m. kovose dėl LDK paveldo tarp Lietuvos ir Lenkijos Vilniuje ir Vilniaus krašte.

¹³ Skirmunt K. O narodowosc [w:] kartki krajowe... Wilno 1913, s. 50.

¹⁴ Skirmunt K. O prawde i zgodę powodu głosu Litwinow do magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i opowiedzi młodego szlchcica litewskiego. Lwow 1904, s. 6

¹⁵ Starolitwini. My i Litwini // Kurier litewski 2(15) VII 1906, Nr. 146.

¹⁶ Szpoper D. Sukcesory Wielkiego Księstwa. Gdansk, 1999, s. 94.

¹⁷ Gaigalaitė A. Lietuvos atstovai Rusijos valstybės Dūmoje 1906–1917 metais. Vilnius, 2006, p. 140.

¹⁸ Merkys V. Tautiniai santykiai Vilniaus Vyskupijoje 1798–1918 m. Vilnius, 2006, p. 455

„Senalietuvių“ puoselėjami buvusių LDK žemės sąrangos projektai nesiekė autonomijos, teritorinio integralumo restitucijos. Jie norėjo tikrai ypatingo bajorijos statuso išlaikymo. Lojalumas Rusijos imperijai ir jos monarchui buvo neatsiejamas nuo „status quo“ išlaikymo. Kadangi bajorija iš esmės yra monarchistinė ir konservatyvi, jos tapatinimas su Rusijos monarchija būtų įvykęs sklandžiai ir atitiktų Rusijos imperijos interesus¹⁹. Karolio Ignaco Korvino-Milevskio manymu, taip padarė ir Baltijos vokiečiai, gruzinai Kaukaze, totoriai Kryme ir Pavolgyje ir net totoriai nuo Vytauto laikų Lietuvoje²⁰.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, „senalietuvių“ veikėjai panaudojo aliuzijas į LDK praeitį, kaip į galios šaltinį. Tačiau tai nebuvo nei politinė programa, nei simbolis, apie kurį būtų galima burti ir mobilizuoti ar net siūlyti valstybės atgaivinimą.

Gausios Rusijos imperiją palaikančios telegramos, siunčiamos į Peterburgą dvarininkų iš lietuviškų gubernijų, demonstravo ne tiek solidarumą, kiek netikrumą, prisitaikėliškumą bei baimę dėl savo padėties autokratizmo sąlygomis. Ir ne veltui: represijų ir net trėmimų baimė greitai, jau 1915 m., tapo realybe. Ksyzstof'as Kawalec'as tiksliausiai apibūdino „senalietuvių“ laikyseną – „Laukti, žvalgytis, o visų pirma visomis pastangomis bandyti išsaugoti lenkišką žemę ir lenkišką kraują, tai yra turtą ir savo kailį“²¹. Taigi geriausiu atveju tikrai klasinis interesas dominavo kasdieniuose senalietuvių rūpesčiuose. LDK istorijos, tradicijų ryšys nebuvo pakankamas išsilaikyti „senalietuviams“, kaip atskirai grupei. Izoliuoti nuo „jauNALietuvių“ judėjimo ir jų siekių, vienintelę atramą jie rado įgyvendinant aneksinius naujosios Lenkijos planus suvienyti „etniškai“ lenkiškas žemes.

DEMOKRATINĖ ANTITEZĖ

LDK paveldas, tolerancija ir kultūrinio subuvimo modelis, netgi valstybinio suverenumo idėjos ir projektai įgavo konkretų geopolitinių projektų pavidalą, ėmus keistis Rytų Centrinės Europos regiono geopolitinei padėčiai. Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915 m. vasarą, Vokietijai užėmus lietuviškas Rusijos imperijos teritorijas, LDK tapo vienu iš galimų savarankiško buvusių LDK teritorijų sutvarkymo modelių.

Šis modelis turėjo radikaliai skirtis nuo propaguoto LDK „senalietuvių“, kaip regioninio lenkiškumo raiškos modelis. Jis ženkliai skyrėsi ir nuo rusiško šiaurės vakarų krašto sąrangos modelio, kuriame vyraavo krašto rusifikacija ir stačiatikiybės primetimas, tariamai taip grąžinant į pirmąją rusišką būklę. Tuo tarpu

¹⁹ Szpoper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Gdansk, 1999, s. 112.

²⁰ Korwin-Milewski I. K. Głos szlachcica o wyborach posła do Rady państwa. Warszawa, 1911, s. 5.

²¹ Szpoper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Gdansk, 1999, s. 138.

modernizacinis modelis, besiremiantis Pirmojo Pasaulinio karo metais Vokietijos įvesta tvarka, leido steigti mažumų kalbomis mokyklas, skelbė visų piliečių lygybę ir padarė neišdildomą įspūdį ne vienam to laikmečio stebėtojui.

Natūralu, kad alternatyva „senalietuvių“ ir „didžiarusių“ projektams buvo naujųjų lietuvių, baltarusių ir žydų tautų apsisprendimas naujos konfederacijos, pagrįstos tolerancija ir lygybe, naudai.²² Lietuvių ir baltarusių veikėjai, pasinaudodami ir Vilniaus žydų demokratų parama, 1915 m. siekė realizuoti tautų apsisprendimo teisę atkuriant LDK. Jaunlietuviai ir baltarusiai abi tautas laikė natūraliais sąjungininkais, kadangi jų tautų sąmoningumas ir tautinė ideologija susiformavo kaip priešprieša lenkų ir rusų kalbai, kultūrai, taip pat ir senalietuvių, lenkų ir rusų politinių partijų siekiams dominuoti regione. Buvo deklaruojama nauja demokratinė LDK, turėjusi būti vedama lietuvių ir baltarusių tautų. LDK tautų konfederacijos 1915 m. gruodžio 19 d. „Atsišaukimas“ skelbė:

„Gruodžio 19 d. 1915 m. lietuvių, gudų, lenkų ir žydų organizacijų nariai sudarė Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Konfederaciją, stengdamiesi bendromis spėkomis prie to, kad Lietuvos ir Gudijos žemės, iš kurių kitą kartą buvo sutapusi Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, o kurios dabar vokiečių kariuomenės yra užimtos, sudarytų, prie naujųjų istorijos sąlygų, vieną nedalijamą ir savitą Lietuvos ir Gudijos kūną, atskiros valstybės vienatos pavidale, su visiška teisių pilnumo garantija visoms tautoms, tame krašte gyvenančioms.

Tuo tikslu susitelkusieji Konfederacijon jos nariai šaukiasi į kitas tautas, visus luomus, visas esamas organizacijas ir visus krašto piliečius, idant jie, atsiminę visą šios didelės istorinės valandos svarbumą, pamiršę patirtas nuoskaudas, metę šalin prietarus ir nepasitikėjimą, dėlei bendrosios Tėvynės labo – dėtys Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Konfederacijon“²³.

Pieštuku ją pasirašė tariamai atstovaujantys lietuviams – J. Šaulys, J. Vileišis, A. Janulaitis, baltarusiai – A. ir I. Luckevičiai, D. Semaška, V. Lastauskis, save lenku laikantis – A. Zasztowt'as bei „žydų demokratai“ – J. Szabad'as ir J. Romm'as²⁴. Akivaizdu, kad svarbiausias šios deklaracijos tikslas buvo propagandinis, orientuotas į Antantės valstybes, juolab, kad „pasirašyta“ „Atsišaukimo“ versija yra prancūziška, kai 1915–1916 m. Antantės valstybės net nebuvo pradėjusios kurti detalių Europos partvarkymo planų. Antantės skleista tautų apsisprendimo retorika 1915–1916 m. buvo siekiama tikrai palankios JAV opinijos, norint ją įtraukti į karą prieš Vokietiją ir jos sąjungininkus²⁵.

²² *Liekis Š.* Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius, Lietuvos mokslas, 1997, p. 353–384.

²³ LDK konfederacijos atsišaukimas. LCVA. F. 582, ap.1, b. 41, p. 1–1a. Publikuotas *Liekis Š.* Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius, Lietuvos mokslas, 1997, p. 360.

²⁴ Ten pat.

²⁵ *Calder K. J.* Britain and the Origins of the New Europe, 1914–1918. Cambridge, 1976, pp. 103–107, 123.

Konfederacijos laikinasis komitetas paskelbė ir kitą deklaraciją, vadinamuosius „Postulatus“, kurie konkretizavo restitucijos planus. „Postulatai“ akivaizdžiai teigė federatyvinės lietuvių-baltarusių valstybės pradą, bandė įtvirtinti vokiečių sėkmingų kampanijų metu sukurtą buferį tarp Rusijos ir Lenkijos. „Postulatai“ teigė konkretesnius planus ir nutolo nuo LDK restitucijos retorikos:

1. **Atkurtoji** (išryškinta aut. Š.L.) lietuvių ir baltarusių valstybė bus nepriklausoma. Seimas Vilniuje bus išrinktas visuotiniuose, tiesioginiuose, lygiuose ir slaptuose rinkimuose. Visos tautinės grupės, gyvenančios valstybėje, turės lygias teises rinkimuose.
2. Į valstybės teritoriją įeis visos vokiečių okupuotos teritorijos, būtent: Kauno ir Vilniaus gubernijos, baltarusiškos ir lietuviškos Gardino ir Suvalkų dalys bei lietuviškos Kuršo dalys. Taip pat dalis Minsko gubernijos, administruojamos Vilniaus.
3. Būsimos laisvos baltarusių-lietuvių valstybės konstitucija bus išleista Steigiamojo Seimo Vilniuje, išrinkto visuotiniuose, lygiuose, tiesioginiuose ir slaptuose rinkimuose²⁶.

Akivaizdu, kad vokiečiai, kaip ir jų sąjungininkai austrai-vengrai, turėdami savo tiesioginėje valdžioje dalį etniškai lenkiškų teritorijų nuo Lietuvos-Lenkijos valstybės padalijimo laikų, buvo linkę lenkams riboti būsimos valstybės plėtros galimybes. Svarbiausias tuo laikmečiu Vokietijos tikslas buvo *Mitteuropa*, Vokietijos vasalinių valstybių sistema Rytų ir Centrinėje Europoje²⁷. Vilčių teikė ir oficialios Vokietijos kanclerio Theobald'o fon Betham-Hollweg'o kalbos Reichstage (1916 m. balandžio mėn.) metu pateikta galimybė sukurti „Rusijai svetimų tautų lygą“²⁸, kurioje, be abejo, būtų radęs vietą ir LDK projektas. Pasak Česlovo Laurinavičiaus, „iki praktinio Lietuvos valstybės kūrimosi keturių gubernijų teritorija, sakykime, aprioriškai traktuojama kaip lietuviška, kadangi tas kraštas nuo amžių priklausė Lietuvai ir, vadinasi, lietuvių tautos teisės ten neturėjo kirstis su kitų tautų teisėmis“²⁹. Baltarusių naujojo nacionalinio judėjimo atstovai lietuviams buvo reikalingi kaip partneriai sustiprinti lietuviškas pretenzijas į tariamai baltarusių apgyvendintas teritorijas. Bendradarbiavimas su baltarusių politikais būdavo periodiškas, jis vykdavo tuomet, kai lietuviams reikėdavo sustiprinti savo valstybingumo obalsį ir pabrėžti atstovavimą visiems Lietuvos gyventojams. Savo ruožtu, kada baltarusių veikėjams iškildavo būtinybė sustiprinti savo institucinį statusą,

²⁶ Originalo nerasta. Spasudinamas vertimas iš *Vakar N. Belarussia. The Making of a Case Study*. Cambridge, 1956, p. 94. Tekstas dar buvo skelbtas: *Zbornik Naša Niva*. Vil'nia, 1920, p. 7–9.

²⁷ *Fisher F. Germany's Aims in the First World War*. London 1967, pp. 237–238.

²⁸ Ten pat.

²⁹ *Laurinavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos Taikos Sutartis*. Vilnius, 1992, p. 101.

jie bandydavo rasti prieglaudą Lietuvoje³⁰. Taip buvo 1915–1916 m., taip nutiko ir 1918–1922 m.

Istorinės-restitucinės deklaracijos, kuriant Lietuvos valstybę, nebuvo svarbiausios. Žlugus 1917 m. vasario revoliucijos dienomis Rusijos imperijai ir artėjant 1918 m. lapkričio 11 d. Vokietijos pralaimėjimui, Lietuvoje vadovautasi kur kas žemesniais reikalavimais, besiremiančiais tautų apsisprendimo principais. Lietuvos taryba reikalavo tikrai etninėmis ir iš dalies istorinėmis ribomis pagrįstos Lietuvos teritorijos, net neužsimindama apie savo „genetinį“ ryšį su LDK. O jeigu jų ir būdavo, tai oponentai Lenkijoje į juos rimtai nežiūrėjo. Vladislovas Studnickis, vienas reikšmingiausių lenkų polemistų prieš naujosios Lietuvos pretenzijas į LDK teritoriją ir paveldą, pasisakė už LDK teritorijų įjungimą į Lenkijos respubliką. Jis laikėsi nuomonės, kad lietuviškasis separatizmas buvo anticivilizacinės Rusijos politikos rezultatas ir neturi istorinių priedaidų. Pasak jo, tą separatizmą parėmė ir Vokietija, siekdama susilpninti Lenkiją, o naujoji Lietuvos valstybė yra priešiška nusiteikusi prieš viską, kas ją sieja su Lenkija. Konflikto su Lietuva dėl Vilniaus, kurio kaip etniškai lenkiškos teritorijos Lenkija negali atsisakyti, gali pasinaudoti Vokietija ar Tarybų Rusija. V. Studnickis siūlė tokio pobūdžio Lietuvos valstybę kaip anomaliją jėga priversti paklusti ir apginti ten gyvenačius lenkus³¹.

Tarptautiniu mastu LDK nebuvo ir netapo istorinės sąmonės faktu, įtakojančiu legitimumo argumentus ir ginančiu naujosios lietuvių tautos teisę į savo valstybę.

LDK PROJEKTAS NAUJOSIOS LENKIJOS POLITINIUIOSE PLANUISE

Su Lenkijos vardu Europos kolektyvinėje istorinėje sąmonėje išliko Lietuvos–Lenkijos valstybė. Šis požiūris atspindėjo ne tiek iki paskutiniųjų jos egzistavimo dienų gyvavusį LDK ir Lenkijos karalystės dualizmą, kiek lenkakalbių bajorų dominavimą. Tai buvo bajorų valstybė, kurios teisių perėmėja buvo naujoji Lenkijos respublika. Petras Klimas Paryžiaus Taikos konferencijoje 1919 m. tvirtino: „... todėl Lenkijos pozicija mūsų atžvilgiu buvo nepalyginamai stipresnė. Lenkai tai, žinoma, išnaudojo. Jie nesivaržė reikšti savo pretenzijų į Lietuvą, kaip savo provinciją... Lietuvos antilenkiškas nustatymas dar labiau silpnino jos vaidmenį³². Pasak P. Klimo, „... jau tada buvo mėginta susitarti su lenkais. Bet pasimatymas su pir-

³⁰ Laurinavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos Taikos Sutartis. Vilnius, 1992, p. 108; Liekis Š. Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius, Lietuvos mokslas, 1997, p. 353–384.

³¹ Studnicki W. Współczesne państwo litewskie i stosunek jego do Polaków. Warszawa, 1922.

³² Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940. Vilnius, 1991, p. 22.

muoju lenkų delegatu Panderewski'ų³³ mus įtikino, kad lenkai, be federacijos, kitokių sugyvenimo formų neišsivaizduoja. Ta federacija jų galvose reiškė atnaujintą uniją. Lenkų informacijų biuras nesidrovėjo patį nepriklausomybės reikalavimą aiškinti vokiečių intriga ar pastangomis sukelti sunkenybį Lenkijai“³⁴.

Lietuvos, kaip integralios lenkiškos erdvės dalies, aiškinimai istorinės sąmonės požiūriu buvo natūrali reakcija. Visa buvusi Lietuvos–Lenkijos valstybės erdvė buvo tapatinama su XIX a. poetų ir rašytojų romantizuota lenkakalbe sarmatiška bajorijos kultūra. Romantikams, kurių kūryba tapo sava visai Lenkijai, 1772 m. sienose egzistuojanti Lietuva ar LDK savarankiško subjekto nesudaro. Tai tik regioninė lenkiškumo ir Lenkijos atmaina. Lenkijoje nebuvo naujos koncepcijos, besiremiančios naujomis politinėmis realijomis³⁵.

Visi Lenkijos geopolitikos strategai laikėsi senosios Lietuvos–Lenkijos valstybės paradigmos. Jan Ludwik Poplawski'ų³⁶ savo publikacijose kėlė ir Lietuvos klausimą. Jo nuomone, nepriklausomos Lenkijos etninėse sienose atsiradimas iškeltų į tarptautinę areną ir Lietuvos bei Rusijos klausimą. Tačiau Lietuva, kaip Volynė, Podolė, Ukraina ir Kuršas, be abejonės, jo nuomone, yra lenkiškos teritorijos. Ir nors sukurti Lenkiją 1772 m. sienose, autoriaus nuomone, yra siektina, manė, kad teritoriniai kompromisai rytuose yra galimi. Kita vertus, lenkai rytuose (Lietuvoje ir kt.) yra vienintelė kultūrą kurianti jėga. Tačiau lenkų įtaką visokeriopai riboja Rusija. J. L. Poplawski'ų nors ir rašė apie Lenkijos sienas, einančias palei Dniepro upę, etnines Lenkijos sienas brėžė ties Būgo upe. Etninės Lenkijos, kitaip Piastų Lenkijos, koncepcijos atsiradimas priklausė J. L. Poplawski'o plunksnai³⁷.

Vienas dešinėsios krypties politikų Roman'as Dmowski'ų³⁸ taip pat nekėlė uždavinių atkurti Lenkiją 1772 m. sienose. Jis siūlė įtraukti į Lenkijos teritoriją ne visas buvusios LDK žemes, tik Kauno, Vilniaus, Gardino gubernijų teritorijas bei didesnes Minsko gubernijos ir Volynės dalis³⁹. Garsus savo laikmečio lenkų geografas Eugeniusz'as Romer'is⁴⁰ savo darbuose kalbėjo apie Lietuvos–Lenkijos valstybės atsiradimo geografinį ir etnografinį determinuotumą. Tačiau jo darbuose nebuvo vietos geografiniam ir tautų bendrumui, įkūnytam LDK. Lietuva E. Romer'iui – Lenkijos politinės ir demografinės ekspansijos objektas, bet ne subjektas. Statistikos

³³ Ignacy Jan Paderewski (1860–1941) – Lenkijos kompozitorius, diplomatas ir politikas.

³⁴ Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940. Vilnius, 1991, p. 23.

³⁵ Eberhardt P. Tworcy Polskiej geopolityki. Krakow, 2006, s. 17.

³⁶ Jan Ludwik Poplawski (1854–1908).

³⁷ Poplawski J. L. Polska własność ziemską na Litwie i Rusi // Pisma polityczne, t. II, s. 69–77; Poplawski J. L., Zadania polityki narodowej na Kresach. Krakow 1903 R.IX, nr. 12, s. 890–900.

³⁸ Roman Dmowski (1964–1939).

³⁹ Eberhardt P. Tworcy Polskiej geopolityki. Krakow, 2006, s. 50.

⁴⁰ Eugeniusz Romer (1971–1954).

pagalba jis stengėsi įtraukti į naujos, besikuriančios Lenkijos respublikos teritoriją, didžiausią buvusios Lietuvos-Lenkijos valstybės dalį⁴¹. Tačiau buvo ir tokių auto-rių, kaip Włodzimierz'as Wakar'as⁴², universitetinės kultūros žmogus, kuris nors pradiniam savo kūrybos etape, siūlė prie naujosios Lenkijos prijungti Vilniaus ir Gardino teritorijas, tačiau vėliau, antrajame dešimtmetyje, ėmė savo pažiūras keis-ti, siūlydamas atsisakyti tų žemių Lietuvos naudai. Jo manymu, nepriklausomų valstybių atsiradimas rytuose stabilizuotų Lenkijos tarptautinę padėtį⁴³.

Senoji Lietuvos-Lenkijos atkūrimo vizija virto realybe tik Juzefo Pilsudskio po-litiniuose planuose. Jis gynė ankstyvąją respublikonišką tautos sampratą, nesire-miančią kalba, ir ją priešpastatė tiek R. Dmowski'o nacionalistams, tiek lietuvių nacionalinio judėjimo propaguojamam lingvistiniam nacionalizmui. Jam tai buvo šalis, kuri „niekada nežaliavo neapykantos želmenimis“, kaip kad jis sakė atida-rydamas Stepono Batoro Universitetą⁴⁴. J. Pilsudskis pasisakė už federacinę kon-cepciją, nes suprato, kad atkurti etninę Lenkiją iki 1772 m. padalinių buvusiose sienose nerealu. Lenkija turėjo pripažinti baltarusių, lietuvių ir ukrainiečių teisę sukurti savo valstybes. Tad atgaivinti reikėjo trijų ar keturių tautų *Żečpospolitą*. J. Pilsudskis manė, kad prie šitos federacijos galėtų prisijungti net ir Latvija su Es-tija⁴⁵. Jis suprato, kad tiksliai naujųjų valstybių federacija sugebės atsispirti Tarybų Rusijai ir Vokietijai. Ir net R. Dmowski'o pasekėjai suvokė realią padėtį, tačiau siekė naujai Lenkijai gauti tiek žemių, kiek sugebės ateityje supolonizuoti. Lietuvių naci-onalinio judėjimo siekiai ir Lietuvos Tarybos politiniai projektai tapo R. Dmowski'o idėjų klonais etninėje Lietuvoje. Remiantis istoriniais argumentais, buvo siekiama sukurti kiek įmanoma didesnę Lietuvos valstybę, o jos sienose atsidūrusius lenkus ar baltarusius asimiliuoti, pabrėžiant jų lietuvišką kilmę. J. Pilsudskis dar 1918 m. gruodžio mėn., šnekėdamasis su Lietuvos delegacija, atkreipė dėmesį, kad etnogra-finės Lietuvos ir istorinės Lietuvos teritorijos nesutampa. Tuo tarpu istorinėje Lie-tuvos teritorijoje yra lenkų apgyvendintos teritorijos, bet dėl jų nevyks ginčų, jeigu etninė Lietuva ir etninė Lenkija suras valstybinio sugyvenimo formulę⁴⁶.

1919 m. balandžio mėn. 19 d. Lenkijai pradėjus puolimą prieš bolševikus, J. Pilsudskis paskelbė atsisaukimą *Do mieszkancow bylego Wielkiego Księstwa Litews-*

⁴¹ Romer E. Polska. Ziemia ir Panstwo // Kurjer Lwowski. Krakow, 1917; O Litwie historycznej i woli jej mieszkancow // *Wschod Polski*, nr. 1. Warszawa–Wilno, 1919, s. 15–24.

⁴² Włodzimierz Wakar (1885–1933).

⁴³ Wakar W. Program terytorialny, nr. 2, s. 1–16, Polska, Warszawa, 1917; Wakar W. Idea naro-dowa a Kresy, t. 1, s. 66–68. Warszawa, 1926.

⁴⁴ Widacki J. Jozef Pilsudski – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) *Ostatniobywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005, s. 27.

⁴⁵ Ten pat, s. 31.

⁴⁶ Ten pat.

kiego (Atsišaukimas į buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojus), išspausdintą lenkų, lietuvių, jidiš ir baltarusių kalbomis. Atsišaukime kvietė atgaivinti Lietuvos-Lenkijos valstybę, tačiau neužtvėrė kelių Vilniaus krašto problemų sprendimui jokia kryptimi. Už tą pareiškimą jį sukritikavo oponentai su R. Dmowski'ų priešakyje. Lenkijos Seimas, skirtingai nei J. Pilsudskio vizijoje, priėmė sprendimą, kuris įpareigojo kariuomenės vadovybę, „kad būtų imtasi visų pastangų kuo skubiau išvaduoti nuo bolševikų antplūdžio bei ilgalaikio susivienijimo su Lenkijos Respublika šiaurės rytinius Lenkijos rajonus su sostine Vilniumi“⁴⁷.

Savo laiške I. Panderewski'ui J. Pilsudskis gailėjosi, kad „Ir lenkai, ir lietuviai, ir baltarusiai... žvalgosi vieni į Varšuvą, kiti į Kauną arba Minską“. Tuo tarpu jis vadina šį kraštą Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir laiko istorinę Lietuvą kaip vientisą vienetą. Todėl lietuviai „seka mūsų endekus savo požiūriu į baltarusius“⁴⁸.

Tuomet Vilniaus mieste akivaizdžiai vyravo ne unijos ar federacijos šalininkai, bet endekų ir krikščionių demokratų šalininkai, pasisakantys už Vilniaus ir krašto inkorporavimą į Lenkijos Respubliką⁴⁹. Vilniaus krajovcų įtaka buvo ženkliai silpnesnė nei kad manyta, studijuojant krajovcų paveldą⁵⁰. Rinkimuose į Vilniaus vietinę tarybą laimėjo gavę 30 balsų inkorporavimo šalininkai, mobilizuoti laikraščio *Dziennik Wilenski*, tuo tarpu krajovcų, unijos šalininkai – tikrai tris.

Svarbiausias J. Pilsudskio oponentas Lenkijoje R. Dmowski's dar 1919 m. sausio 29 d. teigė, kad Lietuva turi būti sujungta su Lenkija, „kadangi savarankiškai jina negali egzistuoti“⁵¹. Visi šie įvykiai neleido Lenkijai toliau plėtoti LDK atstatymo retorikos tiek vietinės politikos, tiek valstybinės Lenkijos retorikos lygmenyje.

Generolas Lucijanas Želigovskis 1920 m. spalio mėn. pradėjo kovos veiksmus, norėdamas atgauti lietuvių kontroliuojamą Vilnių, parašė atsišaukimą *Do ludnosci Litwy Sriedkowej* (Į Vidurio Lietuvos gyventojus). Pati Vidurio Lietuvos sąvoka reiškė buvusių LDK žemių federalizaciją į Kauno arba lietuvišką Lietuvą, Vidurio arba lenkišką Lietuvą ir Rytų arba baltarusišką Lietuvą. Tuo būdu buvo griauinama šių teritorijų vienybės idėja ir sudaromos visos prielaidos šių teritorijų aneksijai. Visi L. Želigovskio pasekėjų politiniai žingsniai buvo paremti teiginiais, kad LDK neturėjo nieko bendro su naujai sukurta buvusios Kauno gubernijos pagrindu Lietuva. Vilnius iš tikrųjų esą buvusi LDK sostinė ir neturi nieko bendro su lietuvių tautos sostine, kaip buvo teigiama Lenkijos memorandume Tautų Sąjungoje, pateiktame

⁴⁷ *Widacki J.* Jozef Pilsudski – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) *Ostatniobywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005, s. 32.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ *Kularz B.* *Ustroj Sriedkowej w latach 1920–1922*. Gdansk, 2004, s. 18.

⁵⁰ *Pukšto A.* *Postawy wilenskich Polakow pod niemiecką okupacją w latach 1915–1918* // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) *Ostatniobywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005, s. 31.

⁵¹ *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu 1919 r.* Warszawa, 1965, t. 1, s. 55.

1921 m. gegužės 21 d.⁵² Naujoji Lietuvos Respublika, aišku, nemanė taikstytis su tokia interpretacija ir tęsė konfrontaciją su Lenkijos Respublika iki 1938 m. Bet kova buvo dėl teritorijos, o ne dėl LDK sostinės ir paveldėtojo laurų.

LDK IR NAUJOJI LIETUVOS RESPUBLIKA

Po Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Taryba ir jos politikai pareiškė apie atkuriamą naują „lietuvių“ valstybę. Lietuvos Taryba vadovavosi Vilniaus Lietuvių konferencijos pamatiniais nutarimais, kurie ateityje turėjusiam įvykti Steigiamajam Seimui pavedė nuspręsti Lietuvos būsimos konstitucinės sąrangos klausimus. Diskusijose su tautinių mažumų politikais apie naujos valstybės pobūdį iškildavo ir naujos valstybės santykio su LDK problema.

LDK retorika negalėjo būti labai populiari tarp Lietuvos politikų. Ją galima buvo sieti su 1918 m. pradžioje Lietuvos Tarybos pradėtomis derybomis su Vilhelmu fon Urachu dėl jo sutikimo tapti Lietuvos karaliumi. Tų metų kovą Viurtembergo karalius Vilhelmas II leido Vilhelmui fon Urachui užimti Lietuvos karaliaus sostą. Iki 1918 m. vasaros parengtame „Laikinosios Konstitucijos Pagrindų“ projekte buvo numatyta, kad Lietuvos karalystę valdys karalius ir 2 rūmų parlamentas. 1918 m. liepos 11 d. Lietuvos Valstybės Taryba paskelbė Lietuvą konstitucine monarchija, o Lietuvos karaliumi tą pačią dieną išrinko Vilhelmą fon Urachą (Mindaugą II). Po poros dienų Taryba išrinktąjį karalių oficialiai pakvietė užimti Lietuvos karaliaus sostą. Už V. fon Uracho pakvietimą balsavo 13 Tarybos narių; protestuodami prieš monarchijos atkūrimą, iš Tarybos tada pasitraukė Mykolas Biržiška, Steponas Kairys, Stanislovas Narutavičius ir Jonas Vileišis. Petras Klimas balsavo prieš V. fon Uracho pakvietimą, bet iš Tarybos nepasitraukė.

Sprendimai dėl monarchijos Lietuvoje iš principo prieštaravo demokratinės LDK atkūrimo idėjoms. Šie monarchijos atkūrimo planai greičiau priminė Vilniaus senalietuvių konservatorių politinių veiksmų programą ir neskatino toliau LDK klausimo eskaluoti. Konstitucinė monarchija Lietuvoje buvo aiški antitezė respublikai.

Akivaizdu, kad LDK (kunigaikštystės statutu) restauracija būtų buvusi nesuprantama lietuvių politiniam judėjimui, kuris savo pretenzijas tapatino su Lietuvos etnografinėmis sienomis.

Vienintelė politinė jėga, kuri aktyviai kėlė LDK atkūrimo klausimą 1918 m. buvo Baltarusių Vilniaus Rada (1917–1918 m. buvusi Rusijos įtakoje Minsko Rada savo

⁵² Kularz B. *Ustroj Litwy Sriedkowej w latach 1920–1922*. Gdansk, 2004, s. 33.

dokumentuose vengdavo LDK paminėjimo)⁵³. Pirmosios derybos įvyko 1918 m. balandžio 23 d., bet susitarimo nepavyko pasiekti. Baltarusiai reikalavo LDK, kuri turėjo tapti pagrindu sukurti Baltarusijos ir Lietuvos federaciją. Lietuvos valstybė, jų nuomone, su Lietuvos Tarybos nustatytomis sienomis, yra tikrai LDK atgaivini-
mo pradžia. Visas darbas laukė priešakyje. Derybose su Vilniaus Baltarusių Rada P. Vileišis pareiškė, kad Lietuvos Taryba įsivaizduoja Lietuvos valstybę nedalomą, turinčią kompaktiškai gyvenančių vienos tautybės gyventojų daugumą. Lietuvos Tarybos požiūris į federalizmo tarp Lietuvos ir Didžiosios Baltarusijos (su Minsku) koncepcija dėl tautinio kultūrinio pobūdžio prieštaravimų buvo neigiamas⁵⁴.

1918 m. liepos 25 d. Vokietijos kancleriui Georgui von Hertlingui atsisakius pripažinti Lietuvos karalystės nepriklausomybę, Lietuvos Valstybės Taryboje kilo krizė. Ją dar pagilino lietuvių visuomenės nepasitenkinimas skubotu monarchijos atkūrimu. Monarchijos idėją palaikę Tarybos nariai buvo kaltinami ir Vilniaus lietuvių konferencijos įgaliojimų viršijimu – esą karaliaus rinkimai laikytini išimtinę Steigiamojo Seimo teise.

1918 m. spalio 20 d. Vokietijai pagaliau pripažinus Lietuvos nepriklausomybę, lapkričio 2 d. Lietuvos Valstybės Taryba atšaukė savo liepos 11 d. nutarimą dėl V. fon Uracho išrinkimo Lietuvos karaliumi, o galutinai nuspręsti turėjo Lietuvos valstybės Steigiamasis Seimas.

Tada, 1918 m. lapkričio 14 d., buvo atnaujintos derybos su Baltarusių Rados atstovais. Buvo įsteigtas baltarusių sekretoriatas, baltarusiškų mokyklų inspekcija bei 1918 m. lapkričio 27 d. šeši baltarusių atstovai buvo kooptuoti į Tarybą. Tačiau jokie klausimai, susiję su LDK restauracija, sprendžiami nebuvo. Ji tiesiog buvo užmiršta. Lietuviams užteko valstybės etnografinės sienos.

POST SCRIPTUM. TARPUKARIS

Tarpukario laikotarpiu išliko simbolinė LDK ankstyvojo laikotarpio reikšmė, kaip lietuvių tautos galios praeityje simbolis. Tačiau pasitaikydavo ir institucinių LDK paveldo įprasminimo atvejų tiek Lenkijos, tiek Lietuvos Respublikose. Institucionalizacijos ir konkretų priežastinį ryšį su LDK simbolizmu sunku surasti. Įdomus pavyzdys buvo evangelikų reformatų bažnyčios veiklos peripetijos.

Vilniuje dar 1916 m. veikė I. Laskio Lenkijos reformacijos istorijos mėgėjų draugija, kuri vienijo ne tik reformacijos tyrinėtojus, bet ir visus LDK istorija besidominčius. Ta proga 1918 m. rudenį Vilniuje buvo sušauktas nepaprastasis evangeli-

⁵³ Lietuvos Mokslų Akademijos Rankraščių skyrius, Vilniaus baltarusių fondas. F. 21-2231.

⁵⁴ LCVA. F. 1014, ap.1, b. 24, p. 1–3; *Liekis Š.* Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius: Lietuvos mokslas, 1997, p. 362–393.

kų reformatų sinodas, kuriame buvo paskelbta vadinamoji „Teisės restitucija“, t.y. nutarta grįžti prie teisių, kurios veikė prieš Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalinimą. Minėtas sinodas priėmė kanoną, kuriuo buvo atstatytas pirmąsias istorinis reformatų bažnyčios pavadinimas *Unitas Lithuaniae*⁵⁵. Pažymėtina, kad šis kanonas neanuliuo Rusijos imperijos įstatymų sąvado paragrafų, bet buvo reikšmingas faktas, įrodantis reformatų bažnyčios vadovybės organizuotumą ir santykių su praeitimi. Vilniaus kraštą prijungus prie Lenkijos, evangelikų reformatų bažnyčia buvo padalinta. Nepriklausomoje Lietuvoje esančios reformatų bažnyčios ir Vilniaus krašto reformatų bažnyčios imtos administruoti atskirai. Reikia pažymėti, kad 1923–1939 m. abi padalintos bažnyčios šakos veikė atskirai, vadovaudamosi kanonų teise, bet išlaikė vienybę ir niekada nepripažino politinių aplinkybių nulemtą padalinimą. Dėmesys LDK išliko šviečiamojame veikloje. Nuo 1935 m. leistas periodinis „Szlakiem Reformacji“ skyrė savo publikacijose didžiulį dėmesį LDK istorijai ir jos sąsajoms su reformacijos plėtra⁵⁶. Vilniuje veikusi evangelikų reformatų bažnyčia nuo 1926 m. vadinama Evangelikų reformatų bažnyčia Lenkijos respublikos rytų žemėse. Buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje ir Rusioje senosios Lietuvos vienybė paskutiniu laiku atstovauta Vilniaus sinodo (Kosciol ewangelicko-refomowany na ziemiach wschodnich Rzeczpospolitej Polskiej byle-go Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rusi, dawniejsza Jednota Litewska, ostatnio reprezentowana przez Synod Wilenski)⁵⁷. Atgavus Vilnių ir Vilniaus kraštą ne be valstybės įtakos aktyviai imta spręsti ir religinių konfesijų klausimai. Taip pat ir evangelikų reformatų. 1940 m. sausio 6 d. buvo sušauktas nepaprastasis sinodas Vilniuje. Minėtame sinode priimtas sprendimas sujungti dėl politinių aplinkybių atskirtas Lietuvos reformatų bažnyčios dalis ir atkurti tradicinį pavadinimą *Unitas Lithuaniae*. Buvo išrinktas naujas evangelikų reformatų sinodo vykdomasis organas – Lietuvos evangelikų reformatų kolegija. Šie istorijos faktai verčia tikrai spėlioti apie protestantiškų kultūrų kolektyvinę ir istorinę sąmonę. Paralelių rastume ir prancūzų istorinės sąmonės tyrinėjimuose, kur buvo pastebėta, kad istorinė kolektyvinė atmintis geriau išsilaiko protestantiškose Prancūzijos bendruomenėse nei katalikiškose, net jeigu katalikai aktyviau dalyvavo istoriniuose įvykiuose⁵⁸.

Lietuvos Respublikoje žydų autonomijos 1920–1926 m. institucionalizavimo būtinybė dažnai buvo argumentuojama LDK praeitimi. Praeitis tapo argumentu kuriant žydų bendruomenių sistemą, joje buvo ieškoma įkvėpimo dabarties po-

⁵⁵ *Slavėnienė G.* Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia 1915–1940 m. // *Hermann A.* (sud.) Lietuvos evangelikų bažnyčios. Vilnius, 2003, p. 304.

⁵⁶ *Alabrudzinska E.* Koscioly Ewangelickie na Kresach Wscodnich II Rzeczpospolitej. Turun, 1999, s. 202–203.

⁵⁷ Ten pats. 191.

⁵⁸ *Djat T.* Mesta pamiaty Pjera Nora: Čji miesta? Čja pamiat? // *Ab Imperio*, 1/2004. Kazan, c. 61.

litikai⁵⁹. Tačiau akivaizdu, kad turinio prasme nebuvo matoma akivaizdaus ryšio tarp LDK tolerancijos mažumoms ir padėties tarpukario Lietuvoje. Žydų tautinės autonomijos šalininkai įžiūrėjo tikrai formalų retorinį panašumą, turėjusį išsaugoti luominę iš carinės Rusijos paveldėtą sąrangą. Akivaizdu, kad istorinė atmintis buvo konstruojama iš naujo, remiantis XX a. antrojo ir trečiojo dešimtmečio ideologiniais prioritetais. Žydiškame LDK diskurse liko tie patys stereotipai ir personažai kaip ir lietuvių. Pvz., LDK didžiojo kunigaikščio Vytauto vaidmuo buvo iškeltas ir buvo apie jį šnekama, kaip apie svarbiausią LDK politinio, kultūrinio ir socialinio gyvenimo simbolį.

Tačiau nors LDK patirtis ir tapo pavyzdžiu atskirų institucijų, siekiančių pripažinimo, pliuralizmo ir tolerancijos visuomenėje, – naujosioms Lenkijos ir Lietuvos Respublikoms LDK netapo pavyzdžiu. Abi buvusios kaimynės, bendroje valstybėje ne vieną šimtą metų kūrusios savo politinį ir socialinį gyvenimą, tarpukario laikotarpiu ėmė neigti ir pamiršti LDK paveldą. Lenkija ir Lietuva nutolo nuo pamatinių tolerancijos, religinio ir etninio pliuralizmo modelių, kuriais garsėjo iki 1569 m. Liublino unijos LDK ir po to Lenkijos ir Lietuvos bendra valstybė.

Nauja politinė ir socialinė konjunktūra, skatinanti unifikaciją, universalumą ir nacionalizaciją siūlė naujus kelius spręsti politinėms ir socialinėms problemoms. LDK idėjos ir sambūvio schemos niekam nebuvo reikalingos. Tikrai Juozo Albino Herbačiausko skelbiamos mintys buvo nukreiptos tiek prieš lenkiškąjį šovinizmą, tiek prieš lietuviškąjį nacionalizmą, sutrukdžiusį LDK atkūrimą vienu ar kitu pavidalu. Tačiau galima drąsiai teigti, kad jo mintys apie tai, jog lietuvių kultūra, atsisakiusi istorinio LDK sukurto turinio ir bajoriškųjų-riteriškųjų vertybių, taps išimtinai liaudiškos, „demokratinės“ rusiškos kultūros atmaina. Istorinės Lietuvos kultūros internalizavimas, pasak J. Herbačiausko, masinėje kultūroje turėtų tapti pamatine tautinės lietuvių programos dalimi⁶⁰.

⁵⁹ Lietuvos Vyriausybės Žinios, 04/03/1920, Nr. 20/252; *Garfunkel L.* Žydų autonomija Lietuvoje. Kaunas, 1920, p. 11; *Feinberg N.* Tautinių mažumų problema. Kaunas, 1922.

⁶⁰ *Stępnik K.* Samotny naprawde. O poglądach politycznych Albina Herbaczewskiego // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego. Lublin, 2005, s. 42.